

**ДНІПРО — ДАУГАВА — НІМАН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

**DNIPRO — DAUGAVA — NIEMAN:
INTERCIVILIZATION CONTACTS
IN THE MEDIEVAL TIMES**

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
UNION ACADEMIQUE INTERNATIONALE
INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS
COMMISSION ON SLAVIC ARCHEOLOGY

**DNIPRO — DAUGAVA — NIEMAN:
INTERCIVILIZATION CONTACTS
IN THE MEDIEVAL TIMES**

·
ESSAY

KYIV
2021

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ АКАДЕМІЙ НАУК
МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
КОМІСІЯ ІЗ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

**ДНПРО — ДАУГАВА — НІМАН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

НАРИСИ

КИЇВ
2021

Науковий редактор:

член-кор. НАН України

О. П. МОЦЯ

Рецензенти:

д-р. істор. наук

Л. П. МИХАЙЛИНА

д-р. істор. наук, проф.

І. П. ВОЗНИЙ

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України,
протокол № 2 від 14 лютого 2019 р.*

Д 54 *Дніпро — Даугава — Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи. Нариси.* Київ: ІА НАН України, 2021, 108 с.

ISBN 978-617-7810-17-8

Коллективна праця, виконана під егідою Міжнародного союзу академій наук (МАІ—ІА) та Комісії з слов'янської археології при Міжнародному комітеті славистів (МКС), присвячена практично не розробленій тематичі взаємовідносин цивілізацій Балтії і Чорного моря за доби середньовіччя. Представлені нариси являються другою частиною проекту і висвітлюють питання контактів населення середньовічних часів, яке тоді проживало в басейнах Дніпра, Даугави і Німану.

Робота розрахована в першу чергу на спеціалістів — істориків, археологів, етнографів, краєзнавців, — і на всіх, хто цікавиться подіями й процесами, що відбувалися в середньовічній Європі.

УДК [94:904](4-11)''653''

На обкладинці — реконструкція міста-гавані Воїнь на Дніпрі.

ISBN 978-617-7810-17-8

© С. О. Біляєва, А. В. Войтехович, С. А. Гайдук, С. Д. Дернович, П. М. Кенько, К. К. Крайній, О. О. Крайня, О. Н. Левко, О. П. Моця, С. Д. Панишко, А. В. Петраускас, І. І. Смагін, 2021

© Інститут археології НАН України, 2021

Зміст

Предисловие (<i>А. П. Моця</i>)	7
Нарис 1. ВІД БАЛТІЇ ДО ЧОРНОГО МОРЯ: ПРОСТІР КУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА СИНКРЕТИЗМУ (XIII—XV ст.) (<i>С. О. Біляєва</i>)	16
Нарис 2. ДІЯННЯ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА ЛИТОВСЬКОГО КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДО СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ (<i>К. К. Крайній, О. О. Крайня</i>)	31
Нарис 3. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА КОРДОН (<i>О. Н. Левко, С. Д. Дернович, П. М. Кенько</i>)	40
Нарис 4. БАЛТИ В РУСИ В ЛІТОПИСНИХ ПОВІДОМЛЕННЯХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕ-РЕЛАХ (<i>О. П. Моця</i>)	56
Нарис 5. ЗАБУТА ВОЛИНСЬКА РІЧКА ЛЮЦИМЕР (<i>С. Д. Панишко</i>)	74
Нарис 6. СТАРОДАВНЄ СУДНОПЛАВСТВО НА ТЕРИТОРІЇ ПРИП'ЯТСЬКОГО ПОЛІССЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ (<i>С. А. Гайдук, А. В. Петраускас, І. І. Смагін</i>)	83
Нарис 7. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ВОДНОГО ШЛЯХУ ВІД ІСКОРОСТЕНЯ ДО КИЄВА (<i>С. А. Гайдук, А. В. Петраускас, І. І. Смагін</i>)	94
Нарис 8. ВОДОРАЗДЕЛ ДНЕПРОВСКОЙ, НЕМАНСКОЙ И ДВИНСКОЙ СИСТЕМ В КОНТЕК-СТЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТОРГОВЫХ ПУТЕЙ (<i>А. В. Войтехович</i>)	99

Нарис 5

ЗАБУТА ВОЛИНСЬКА РІЧКА ЛЮЦЕМЕР

У статті на основі аналізу писемних джерел проведена реконструкція маршруту нині не існуючої річки Люцемер, по якій, можливо, проходив Балто-Чорноморський річковий шлях. Вказано на антропогенні зміни навколишнього середовища за останні століття, а також на перспективність археологічних досліджень у цьому регіоні.

Ключові слова: Люцемер, річка, озеро, канал, вододіл, водний шлях.

У частині формування поверхневого стоку води визначальною є сила земного тяжіння, яке заставляє водні маси переміщатись зверху донизу. При цьому напрямок, швидкість та інші обставини руху води визначаються особливостями геологічної будови та рельєфу кожного конкретного регіону.

На території України сучасна гідрологічна сітка сформувалась порівняно недавно — у кінці останнього зледеніння. При цьому більша її частина опинилась у басейні Чорного моря, і тільки невеликий регіон у її північно-західній частині у Балтійському басейні. Таке розмежування стало результатом дії багатьох геологічних та кліматичних чинників, що робили його впродовж тривалого часу не зовсім визначеним.

Існує думка, що у кінці останнього зледеніння на місці Поліської низовини існувало велике озеро. При цьому відбувались періодичні скидання вод цього озера через район сучасного Шацького поозер'я у басейн Західного Бугу. І тільки відносно випадковий збіг обставин привів до грандіозного прориву вод Поліського озера у басейн Дніпра. Останнє визначило напрям течії прото-Прип'яті на схід до прото-Дніпра і включення території колишнього Поліського озера до Чорноморського басейну (Залізняка 2008, с. 97—102).

Таким чином, на півночі Волині Головний Європейський вододіл визначився у кінці останнього зледеніння. Тоді ж сформувались і маршрути головних річок регіону. У подальшому вони залишалися відносно стабільними, під впливом кліматичних змін коливалась тільки водність цих водотоків. Така ситуація характерна для всього Євразійського континенту, хоча, траплялись і виключення.

Помітні зміни гідрологічної сітки у східній Європі розпочинаються у новітній період її історії і пов'язані з антропогенними чинниками. Найбільшими масштабами вони відзначались у другій половині ХХ ст. у країнах соціалістичного способу господарювання. Їх економічна діяльність у сфері природокористування визначалась лозунгом *«Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання»*, а у сфері гідротехнічного будівництва іще більш промовистим лозунгом *«Тіче вода Кубань-ріки, куди велять більшовики»*. Прорахунки у системі водокористування привели до зникнення цілого Аральського моря. У кінці кінців такий підхід привів до розробки грандіозних планів повороту стоку сибірських річок на південь, у засушливі регіони Казахстану та Середньої Азії.

Однак, ці процеси розпочались задовго до цього, зокрема, на півночі Волині з кінця ХVІІІ ст., коли тут був споруджений Королівський канал, що з'єднав Прип'ять із Західним Бугом. По мірійогорозбудови у обидві сторони, канал значно подовшав і нині відомий як Дніпровсько-Бузький.

Починаючи з кінця останнього зледеніння Головний європейський вододіл проходив практично по межі дещо вищого (у абсолютних висотах) лівобережжя верхів'їв Прип'яті та басейну Мухавця. У цих умовах при водозабезпеченні (наповненні водою) щойно спорудженого

Королівського каналу, прокопаного між Мухавцем та Піною, можна було використати водні ресурси з розмішеного дещо вище від нього лівобережжя верхів'їв Прип'яті. Ця територія на кінець XVIII ст. була надзвичайно перезволожена — більшу частину її обіймали болота та розкидані серед них великі та малі озера. При умові каналізації цього регіону паралельно вирішувалось два завдання: отримувалась вода для забезпечення функціонування Королівського каналу та осушувались (принаймі, покращувався водний баланс) великих територій на лівобережжі верхньої Прип'яті.

Спосіб наповнення судноплавних каналів водою, зібраною з сусідніх вищих територій, є класичним і залишається найбільш економічно оправданим до нашого часу. Саме таким чином забезпечується водою Панамський канал. Основною проектною проблемою таких робіт був точний промір висот у зоні будівництва. На півночі Волині такі роботи проводились у 1930—40-х рр., коли промірювалась так звана «Дуга Струве». Пізніше ці роботи були продовжені Південно-Західною експедицією по осушенню боліт під керівництвом генерала І. Жилінського (Шлапак 2013, с. 262).

З метою наповнення Королівського, а згодом і всього Дніпровсько-Бузького каналу водою впродовж XIX ст. було споруджено кілька водоживильних систем, що збирали воду з межиріччя верхньої Прип'яті, Піни та Рити. Із цього часу, колишня річка Люцемер, яка раніше впадала у Прип'ять, стала частиною Турської осушувальної системи і її стік було спрямовано у Дніпровсько-Бузький канал, а звідти, через Мухавець, Західний Буг та Віслу до Балтійського моря. Тобто, внаслідок антропогенних чинників басейн річки Люцемера та навколишні території змінили басейнову належність з Чорноморської на Балтійську. Випадок досить рідкісний.

Більше того, згодом, із зростанням потреби у воді було вирішено частину стоку самої Прип'яті спрямувати у Дніпровсько-Бузький канал. З цією метою нижче місця впадіння у Прип'ять Турії був споруджений так званий Вижівський водозабір, який через Волянське та Біле озеро спрямовував воду на потреби судноплавного каналу. Це привело до деградації русла Прип'яті нижче водозабору, особливо у радянський період, коли вода з річки відбиралась безконтрольно.

Відновлення пам'яті про забуту волинську річку Люцемер важливе для реконструкції трансконтинентального шляху з Балтійського у Чорне море. Найбільш відомі давні періоди його

використання це Бурштиновий шлях і шлях «Із Варяг у Греки». Прикінцеві ділянки цього транспортного коридору відомі, це нижні течії Вісли, Німану, Даугави та Нева з балтійського боку, та Дніпра і Дністра, можливо, і Південного Бугу — з чорноморського. Натомість, значно більшою проблемою є реконструкція вірогідних сполучень цих річкових ділянок на вододілах. Як правило, вони поєднувались за допомогою волоків.

На Волині таке сполучення могло здійснюватись між басейнами Прип'яті та Західного Бугу. Умоглядно можна запропонувати кілька варіантів походження таких волоків.

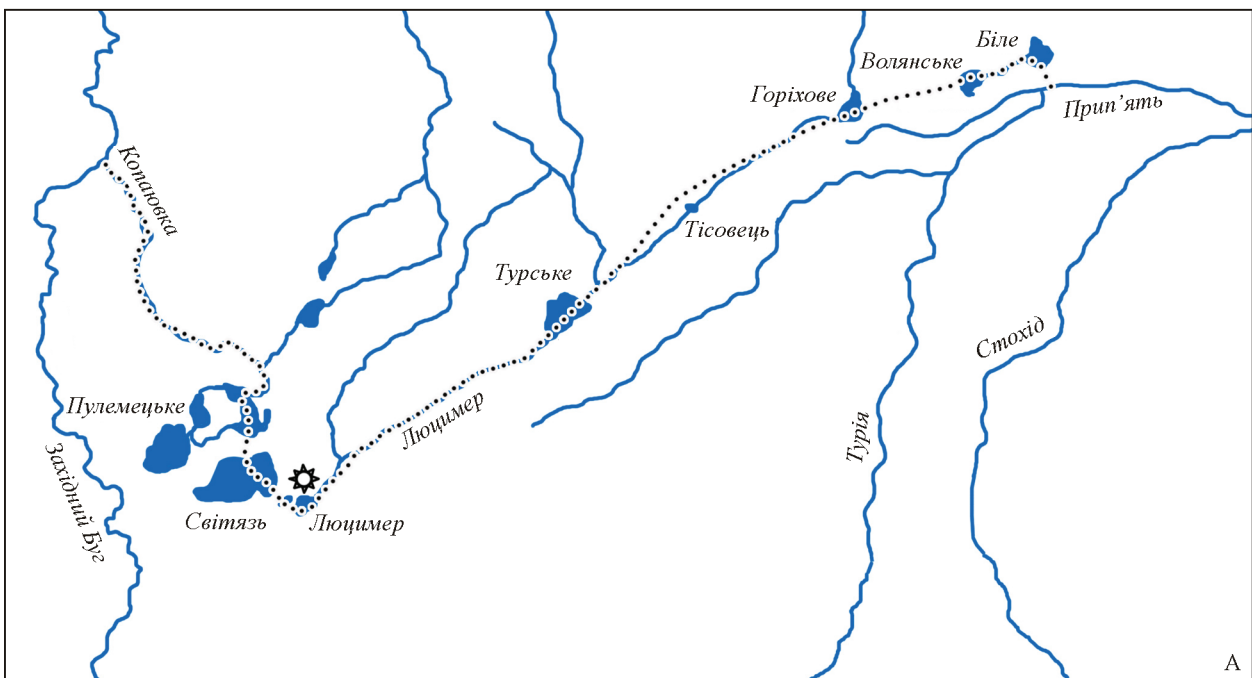
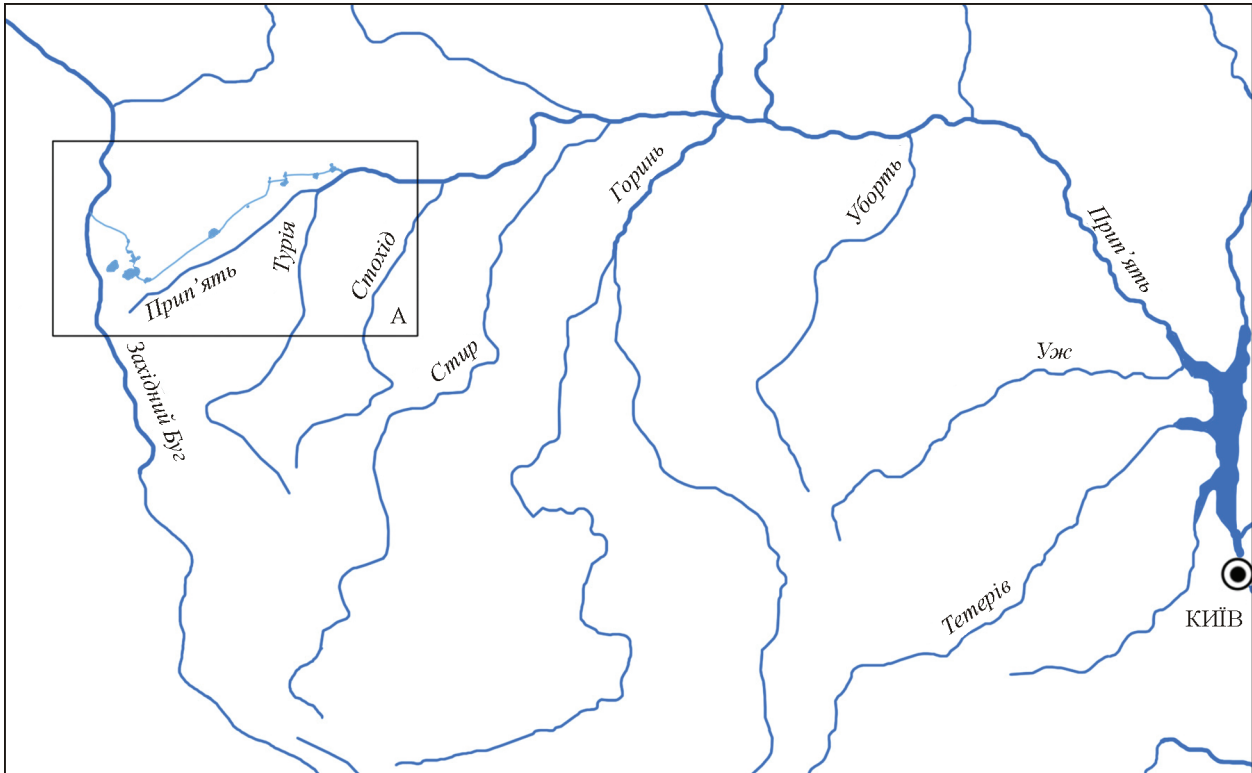
Найпоширенішою є думка про проходження волоку між басейнами Мухавця та Піни. Вцілому, цей маршрут відповідає Королівському відрізку сучасного Дніпровсько-Бузького каналу. Як підтвердження проходження шляху «Із Варяг у Греки» по цьому маршруту розглядаються знахідки скандинавських матеріалів у Городищі розміщеному на місці впадання Ясельди у Прип'ять. Ця пам'ятка являла собою торгово-ремісничий центр типу Гніздова і Тимєрова (Іов 1991, с. 18—19). Опосередковано про проходження потужного торгового шляху може свідчити скарб златників Володимира та візантійських солідів, знайдений у Пінську (Демедюк 2012а, с. 63).

О. Демедюк подає реконструкцію такого шляху безпосередньо через Шацьке поозер'я. На його думку, тут безпосередньо від Прип'яті на невеликій заболоченій ділянці шлях пролягав до озера Люцемер, а далі по системі дрібних водотоків та озер до верхів'їв р. Рати (Демедюк 2012б, с. 64).

Нещодавно А. Петраускас запропонував локалізувати перехід з Прип'яті до Західного Бугу у районі літописного Угровська (Петраускас 2017, с. 121). Розкопки городища цього літописного міста і значного князівського центру першої половини XIII ст. дало багаті знахідки, однак пов'язати їх саме з транзитною торгівлею уявляється вкрай проблематичним. Тим більше, що матеріалів, раніших за другу половину XII ст. в Угровську поки що не виявлено.

Не виключаючи названих вище варіантів проходження вододільних ділянок шляху, автор вважає, що він міг проходити і по річці Люцемер, яка протікала по заболочених просторах лівобережжя верхів'їв Прип'яті до XIX ст. Спробуємо реконструювати маршрут її проходження (рисунок).

У вступній частині капітальної праці Яна Длугоша «Анали чи хроніки славного королівс-

Реконструкція річки Люцемер та ділянки Балто-Чорноморського річкового шляху: зірочкою позначено поселення в ур. Сад (Літописний Рай?), пунктиром — гіпотетичний водний шлях між Прип'яттю й Західним Бугом

тва Польщі» докладно описана географія Коронних земель та суміжних територій станом на XV ст. Текстовий опис гідрологічної сітки настільки докладний і точний, що, можливо, середньовічний автор користувався окремою картою річок держави, яка не збереглась до нашого часу. Тут, при описі озер Холмської землі Длугош і описує річку Люцемер. Для зручності користування подаю текст цього опису, вміще-

ний у книзі 1, частині 2 «Аналів...») у перекладі на російську мову І. Д'яконова (Длугош 2010).

«Озера Хелмської землі. Світязь — велике озеро в хелмській землі, розташоване поруч села свого імені, чкладає п'ять миль в окружності, дві мілі в довжину, одну в ширину і дає чудову рибу — клецей, *kleszcze*. Також Шацьке — велике озеро Холмської землі, має дві назви тому,

Розміри озер, через які в часи середньовіччя протікала р. Люцимер, за Длугошем і сучасні дані

Назва озера	XV ст., розміри, милі	Характеристика	Сучасні розміри, км	Примітки
Світязь *	2 × 1	5 миль у окружності	7,8 × 4,1	Кліщі
Люцемер	0,5 × 0,5	—	3 × 2	—
Тур	2,5 × 1	У всі сторони однакове	5,35 × 3, 15	Невідповідність давніх і сучасних розмірів
Біле *	1 × 0,5	—	3,3 × 2, 12	Кліщі, чорна вода
Оріхове	0,5 × 0,25	—	3,9 × 2,1	—
Оріховець	0,25 × 0,25	Кругле	2,1 × 0,7	—
Засвяте *	—	—	0,8 × 0,8	Кругле
Острів'я	0,5 × 0, 25	—	2,5 × 1,7	Нині — Волянське

* — через ці озера Люцемер не протікав.

що місцеві мешканці називають його іншим іменем — Люцемер, але через село, яке розташоване поруч із ним, воно називається більш поширеним ім'ям — Шацьке; з озера витікає річка з такою жє назвою Люцимер. Вона становить пів милі в довжину та половину в ширину. Так само і Турське — велике озеро Холмської землі, однакове у всі боки, в довжину складає дві з половиною милі, в ширину — одну милью; воно дало свою назву — Тур так само розташованому поруч селу. Воно наповнюється і від річки Люцимер, що стікає в нього з Шацького (озера), яка виходячи з нього та переможно проходячи через декілька незначних озер кінчається в річці Прип'ять. Також Біле — велике озеро Холмської землі, розташоване в пустоті між двома селами Радостов та Ветли, складає одну милью в довжину і половину в ширину, дає до того жирну рибу клецей, що з їхнього жиру наповнюють салом багато посудин. А вода з цього озера в травні та квітні місяці фарбують людські тіла в чорний колір і темноту та чорноту можна відмити лише іншою водою. Також Орехове — велике озеро Холмської землі, розташоване в пустинному бору поруч із двома селами Саморовіце та Щедрогор, складає в довжину пів милі та чверть милі в ширину; воно наповнюється річкою Люцимер, яка витікає з Турського озера, вливається в це (озеро), а з нього впадає в розташоване поруч найближче озеро, яке називається Ореховець. Також Ореховець — озеро Холмської землі, розташоване в бору неподалік від озера Орехове, становить чверть милі в довжину та в ширину, бо воно округле, равнопротяжне у всі боки, яке також наповнюється річкою Люцимер та, витікаючи з неї, впадає в Остров'є. Також Остров'є — озеро Холмської землі, розташоване поруч із селом Невір, становить пів милі в довжину, чверть в ширину; та наповнюється річкою Люцимер, яка проходячи невелику відстань після озера,

зливається з річкою Прип'ять» (тут і далі: переклад наш — С. П.).

Проаналізуємо інформацію, що міститься у ньому.

Відразу зауважу, що річка описана у загальних рисах, не подається жодної її додаткової характеристики, окрім маршруту: звідки витікає (озеро Люцемер (нині — Люцимер) і куди впадає (у Прип'ять поблизу села Невір). При цьому основними орієнтирами, до яких прив'язаний маршрут проходження річки є озера, через які вона протікає (Тур, Орехове, Ореховець, Острів'я). Характеристика згаданих у описі озер відносно докладна. Вказані їх розміри та форма.

Слід особливо відзначити, що рівень гідрологічних знань Яна Длугоша, як на XV ст. був достатньо високим. На це вказує фрагмент вже цитованих автором «Аналів...», де середньовічний польський історик міркує над проблемою класифікації водних об'єктів, зокрема, вказує на відмінності між озером та ставком: «*Озером називають велику масу води, яка витікає з тайних джерел землі та накопичується в одному місці, створюючи для людей великий зиск. І хоча деякі стверджують, що озеро сильно відрізняється від ставка, не є вірним низивати ставок озером, а озеро ставком (як буває, коли ці терміни використовують для позначення одного й того ж автоитетні письменники), тому, що озера утримують в собі живі води, а ставки — стоячі, гнілі, смердючі та виділяючі жахливі запахи, ми все ж таки, оскільки так передає загальна говірка поляків та росіян, не створюючи різниці між тим та іншим, не будемо відрізняти озеро від ставка*» (Длугош 2010). Виходячи з цього, можна не сумніватись, що подана у описі інформація про річку Люцемер та озера, через які вона протікала, є достатньо об'єктивною і придатною для наукового аналізу.

Не вдаючись у деталізаважу, що порівняння розмірів та форми озер, через які протікав

Люцемер у XV ст. з сучасними наводять на певні роздуми. Аналіз цих параметрів, із залученням нових джерел, може стати темою окремого дослідження. Однак, зразу видно, що, принаймі, одна характеристика згаданих озер, а саме їх форма, за минулі п'ять століть змінилась. В умовах рівнинного Полісся така трансформація вказує на зміну рівня води у деяких озерах, що, у свою чергу, спричинило зміну їх розмірів і форми. Для зручності сприйняття відповідні параметри зібрані у таблиці.

Не ставлячи під сумнів компетентність Длугоша, все ж доводиться визнати, що ми не знаємо точно, якою милою він користувався та можемо сумніватись у правильності поданих промірів озер. Натомість, з більшою впевненістю у отриманні об'єктивних характеристик можна брати до уваги пропорції розмірів озер (їх форму), що впливають з поданих Длугошем величин. Отже, кілька зауважень з цього приводу.

Насамперед, звертає увагу те, що за Длугошем, Світіязь, який не був пов'язаний водотоком із Люцемером, і взятий як еталон, був відчутно меншим за Турське озеро. Причому, це фіксується не тільки співвідношенням довжини і ширини, але і протяжністю берегової лінії. Нині вона становить близько 30 км., а за польським істориком у XV ст. пролягала на 5 миль. Навіть якщо взяти величину милі, якою користувався Длугош, за 4,4 км. (французьке льє), то різниця становитиме близько третини. Тобто, у наш час Світіязь дещо збільшився у розмірах. А ось щодо форми озера, то відчутних змін за п'ять століть не сталося.

Підвищення рівня Світіязя за цей час могло відбутись як наслідок його замкнутості на фоні загального зволоження клімату впродовж малого льодовикового періоду. Це озеро раніше було розміщене прямо на Головному Європейському вододілі, і не мало водотоків, які б сполучали його із сусідніми озерами. У 1887 р. внаслідок тривалих дощів рівень озера дуже піднявся і вода підійшла прямо до сільських будинків. Очевидно, це сталося тому, що село Світіязь було давно розміщене на березі озера без врахування перспективи підняття його рівня. У цих катастрофічних умовах, долаючи супротив влади, був прокопаний канал, по якому надлишок води із Світіязя скидається у розміщене неподалік озеро Луки. Нині перевищення рівня води у Світіязі над рівнем Луки становить 1,13 м. (Демедюк 2012b, с. 135).

Стосовно Турського озера, то порівняння його сучасних розмірів (пропорцій) з відповідними параметрами, поданими Длугошем також

викликає ряд питань. Свідчення польського історика стосовно цього озера суперечливі: у одному місці він вказує що довжина Тура у 2,5 рази перевищує його ширину, а у іншому — що воно однакове у всіх напрямках. У сучасному вигляді довжина озера тільки на чверть перевищує його ширину.

Такі невідповідності потребують спеціального вивчення, однак, очевидно, що прокладання магістрального Турського каналу через озеро дуже змінило його водний режим. Нині рівень води у озері Тур регулюється шлюзом, і його коливання досить значні — 0,7 м, що при умові невеликої глибини озера (максимальна до 2 м) (Колошко, Зузук 2008, с. 48) дуже впливає на зовнішній вигляд водойми. Виходячи з цього можна припустити значне зменшення площі озера після спорудження Турського каналу. Зрештою, підтвердження цьому можна шукати як у проектній документації цього гідротехнічного об'єкту, так і у матеріальних пам'ятках на березі озера.

Озеро Біле не лежало на маршруті річки Люцемер, хоча відстань між ними була зовсім невеликою. Нижче піде мова про його вірогідну належність у XV ст. до Балтійського басейну. У XIX ст. воно стало центральною ланкою так званої Болотерської водоживильної системи Дніпровсько-Бузького каналу. Унаслідок її функціонування рівень води у озері дуже коливався, але був стабілізований після підведення води з Виживського водозабору на Прип'яті. Очевидно, саме ця обставина повернула озеру його первинні розміри — подані Длугошем розміри Білого озера дуже близькі до сучасних.

Наступним озером, через яке протікав Люцемер було Оріхове. Його локалізація особливих сумнівів не викликає, оскільки свою назву, як і більшість згаданих Длугошем озер, воно зберегло до сьогоднішнього часу. Натомість, окремого пояснення вимагає значне перевищення сучасних розмірів озера у порівнянні з відповідними величинами, поданими Длугошем. І це при збереженні пропорцій — як за Длугошем, так і нині, довжина озера у два рази перевищує його ширину. Якщо рівень води у Оріховому озері за останні півтисячоліття піднявся, то причиною цього могло бути утруднення стоку води з нього. Це могло статись у XIX ст., коли стік річки Люцемер у річку Прип'ять нижче Оріхового озера був припинений і повернутий у Дніпровсько-Бузький канал.

Реконструкція маршруту річки Люцемер від витоків до впадіння у Оріхове озеро є достатньо доказовою. Натомість, її нижня течія, від Оріхо-

вого озера до місця впадіння у Прип'ять на багатьох ділянках залишається дискусійною. Тут, за Длугошем, забута волинська річка протікала через два озера, Оріховець та Острів'я, і з їх локалізацією виникають певні проблеми.

Що стосується озера Оріховець, то Длугош вказує, що воно розміщене у лісі недалеко від Оріхового озера, кругле за формою діаметром у чверть милі. Сучасна ситуація у цьому районі дуже відрізняється від описаної польським істориком XV ст. На північ від Оріхового озера дійсно знаходиться озеро Оріховець, проте, воно не кругле, а дуже витягнуте, довжиною 2,1 км. при ширині 0,7 км. А поряд з ним розміщене невелике кругле озеро Засвяте, що за діаметром 0,8 км. близьке до згаданого Длугошем. Очевидно, у випадку з Оріховцем ми маємо той рідкісний випадок, коли Длугош помилився, правильно вказавши на маршрут течії Люцемера через Оріховець він приписав йому форму і розміри розміщеного поряд Засвятого.

Те, що Люцемер протікав саме через протяжний, розміщений східніше Оріховець, а не кругле, розміщене західніше Засвяте підтверджується подальшим поворотом його течії саме на схід, у напрямку до озера Острів'я.

Нині у цьому районі озера з такою назвою немає. Але на старих картах Острів'ям назване сучасне озеро Волянське. Така трансформація назви пояснюється розміщенням на його березі населеного пункту Воля (нині с. Щитинська Воля), назва якого згодом поширилась і на озеро (як і у випадку, коли озеро Люцемер почало називатись Шацьким за назвою розміщеного на його березі села). Первинна назва озера «Острів'я», очевидно, пов'язана із наявністю посеред озера острова. Подібний острів посеред озера є на сусідньому озері Біле, однак старі карти прямо засвідчують, що саме сучасне Волянське озеро до XIX ст. називалось Острів'я м.

Маршрут проходження русла річки Люцемер від Оріховця до Острів'я встановити набагато важче, ніж до впадіння річки до Оріхового озера, де вона проходила приблизно по трасі Турського каналу. Між Оріховцем і Острів'ям нині, принаймі по карті, не видно слідів колишнього значного водотоку. Доводиться визнати, що це сама проблемна ділянка у реконструкції русла давньої ріки. Очевидно, його локалізація стане можливою тільки після проведення тут спеціальних розвідкових робіт.

Що стосується самого озера Острів'я, то воно, за описом Длугоша, і по формі, і по розмірам не повністю відповідає сучасному Волянському озеру. При цьому слід мати на увазі, що

нині через озеро протікає потужний канал від Вижівського водозабору на Прип'яті до Дніпровсько-Бузького каналу. Цей великий гідротехнічний об'єкт був цілком здатен змінити рівень води у Волянському (колишньому Острів'ї) озері, внаслідок чого змінились його розміри і форма.

Острів'я було останнім озером, через яке протікала річка Люцемер перед своїм впадінням у Прип'ять поблизу села Невір. На старих картах збереглась позначена протока, що розпочиналась від Волянського озера, проходила між озером Білим і селом Невір і впадала у Прип'ять на схід від цього села. Очевидно саме вона і була кінцевою ділянкою Люцемера. Нині тут прослідковується непогано виражена річкова долина з меліоративним каналом посередині. Разом з цим, не слід виключати проходження русла Люцемеру і на захід від села Невір, де також можна побачити сліди потужного водотоку, хоча і менш виражені.

Зважаючи на традицію влаштування на торгових шляхах проміжних пунктів у місцях злиття річок, щось подібне могло розміщуватись і у селі Невір. Відкриття такого поселення стане додатковим аргументом на користь проходження торгового шляху по забутій волинській річці Люцемер.

У ході опису річки Длугошем, у двох випадках розкритий взаємозв'язок назв озер і розміщених на їх берегах сіл. Відомо, що оскільки гідроніми більш давні, саме вони давали назву населеним пунктам. Так було у випадку, коли Турське озеро дало назву с. Тур. Натомість, озеро Люцемер не тільки не визначило назву розміщеного на його березі села Шацьк, але під впливом цієї назви саме почало називатись Шацьким. Така традиція у подальшому розвинулась, як говорилося вище, озеро Острів'я стало називатись Волянським за назвою розміщеного на його березі села.

Характерно, що у двох випадках опису озер Холмської землі, Світязя і Білого дана характеристика їх іхтіофауни: у них водилась унікальна, надзвичайно жирна риба, «кліщі». Зважаючи, що ці озера не були проточними для річки Люцемер, яка тоді відносилась до Чорноморського басейну, можна припустити, що вони у XV ст. були пов'язані з Балтикою.

Писемні джерела свідчать, що Світязь був поєднаний із сусіднім озером Лука, з якого витікає права притока Західного Бугу р. Копаївка, у 1887 р. (Демедюк 2012а, с. 135) Однак, такий зв'язок міг існувати і раніше. Подібний зв'язок через постійний водотік міг існувати і у озера Бі-

лого з басейном Західного Бугу. Зважаючи на ці міркування припущення, що згадані Яном Длугошем «кліщі» Світязького і Білого озер були не чим іншим, як вуграми, виглядає цілком вірогідним. Адже, ця риба водиться саме у басейні Балтійського моря.

Слід відзначити, що частину озер, які траплялись на її шляху, річка обходила. Наприклад, озеро Тісобоць, через яке пізніше був прокладений Турський канал. Перед самим устям Люцемер, вірогідно, протікав поблизу озера Білого. Зважаючи на можливе проживання у Білому вугрів, воно було зв'язане водотоком з Балтійським басейном. У такому випадку саме між Білим озером і річкою Люцемер проходив Головний Європейський вододіл і існував короткий сухопутний проміжок, зручний для волоку.

Сумуючи вищесказане можна спробувати відтворити один із можливих маршрутів проходження водного шляху від Прип'яті до Західного Бугу. Він проходив по річці Люцемер через озера Острів'я, Оріховець, Оріхове, Тур до одного із Шацьких озер — Люцемера (близько 100 км). А з іншого озера Шацької групи, Луки, по річці Копайвіці можна було спуститись до Західного Бугу (близько 30 км) (рисунки). Не виключене сполучення озера Люцемер системою волоків через інші озера (Чорне, Світязь, Пульмо) безпосередньо із Західним Бугом.

Не вирішеним остаточно залишається питання зв'язку озера Люцемер з озером Лука. Тут можна пошукати давні протоки між цими водоймами. Однак, навіть у разі відсутності таких, відстань між озерами зовсім невелика і могла долатись через волоки. Можливо, назва декількох урочищ у районі Шацького поозер'я «волоки» (Демедюк, 2012b, с. 64) вказує на перетягування тут плавзасобів по суші у давнину. Однак, цей аргумент не може бути однозначним, зважаючи на глибокі сліди волочної реформи XVI ст. у топоніміці регіону.

Реконструйований маршрут давньої річки Люцемер являє великий інтерес не тільки для історичної географії. Зважаючи на масштабне гідротехнічне будівництво у її басейні впродовж раннього нового та новітнього часу тут збереглось багато пам'яток науки і техніки. А у випадку підтвердження проходження по Люцемеру одного із маршрутів річкового шляху між Балтійським і Чорним морями береги цієї річки стають перспективними для археологічного вивчення. Вище вже говорилось про можливість функціонування значного поселення у місці впадіння Люцемера у Прип'ять. І такі пункти на торговому шляху повинні були бути не поодинокими.

Одним із них, на думку автора, є відоме поселення в урочищі «Сад» на околиці селища Шацьк, Волинської області. Воно розміщене на північному березі озера Люцемер, із якого витікає досліджувана річка, і при умові проходження шляху далі у річку Копайвіку, або безпосередньо до Західного Бугу, повинно було знаходитись якраз на цьому шляху.

При цьому слід мати на увазі що місце витікання річки Люцемер із одноіменного озера знаходиться приблизно за 1 км східніше урочища «Сад» і там в урочищі «Ципель» розміщується пізньосередньовічне городище. Однак воно, судячи із зовнішніх морфологічних ознак, датується не раніше XVI ст.

Упродовж 2009—2011 рр. в урочищі «Сад» розкопано 671 м² площі (Златогорський, Демедюк 2013, с. 47—55). Отримані результати виділяють досліджений об'єкт на фоні інших поліських пам'яток багатством матеріалу. Особливо це стосується давньоруського періоду, що дозволило О. Є. Златогорському пов'язати пам'ятку з літописним Раєм, резиденцією князя Володимира Васильковича у другій половині XIII ст.

Не виключаючи такої інтерпретації, вкажу на багатство знахідок X—XII ст., а також римського часу з цієї пам'ятки. Окрім цього тут траплялись матеріали лужицької, поморської і райковецької культур. Тобто, вказане поселення функціонувало якраз у періоди активізації так званого Бурштинового шляху і шляху «Із Варяг у Греки».

Отриманий під час розкопок в урочищі «Сад» матеріал поки що опублікований лише частково. Найкраще опрацьовані давньоруські знахідки (Златогорський, Демедюк 2013, с. 49—55). До цього часу належать 22 споруди і 10 ям, причому переважна більшість із них (20 об'єктів) датовано X—XI ст.

Серед унікальних індивідуальних знахідок можна назвати виріб з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею. Тіло звіра орнаментоване рядом насічок. Подібна знахідка, що датована X ст., відома з розкопок Десятинної церкви у Києві. Автори публікації зараховують її до знахідок балтійського походження.

Знайдено також мідний анонімний візантійський фоліс, що пізніше використовувався як медальйон, а також перстень із князівським знаком тризубом, поданим у розквітлій формі. На основі цього зображення було розроблено сучасний герб Шацька.

Очевидно, не випадково в урочищі «Сад» знайдено багато торгових плombs з двозубом, гербовим знаком Рюриковичів.

На поселенні знайдено також дві вислі печатки. У першій на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті — напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО». Дана печатка належала полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку-Михаїлу Ізяславичу (1050—1113 рр.). Друга печатка на лицевій стороні має погрудне зображення святого Андрія, на звороті напис «WT АНДРЕЯ».

Автори публікації наводять цікаве спостереження топонімічного плану. У перекладі з німецької слово «schatz» (сучасна назва селища) означає «скарб», «багатство».

Поки що це єдине стаціонарно досліджене поселення, яке може розглядатись як маркер проходження давнього водного шляху з Балтійського у Чорноморський басейн через річку Люцемер та Шацьке поозер'я. Однак, якщо такий маршрут існував, можна сподіватись на відкриття нових, поки що невідомих торгових факторій по берегах нині призабутої волинської річки Люцемер.

Література

- Демедюк, О. І. 2012а. *Шацьк. Мельники (Шацькі)*. Луцьк: Волинські старожитності.
- Демедюк, О. І. 2012b. *Світязь. Підманово. Омельно. Села Шацького району*. Луцьк: Волинські старожитності.
- Длугош, Я. 2010. *Аннали или хроники славного королевства Польши. Книга первая. Часть вторая*. Режим доступу: www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_2/frameset2.htm (Дата звернення 03.04.2018).
- Залізник, Л. Л. 2008. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. *Кам'яна доба України*, 11, с. 96-115.
- Златогорський, О. А. Демедюк, С. В. 2013. Давньоруське городище «Рай» у селищі Шацьк на Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 47-55.
- Иов, О. В. 1991. *Сельские поселения IX—XIII вв. западной части Белорусского Полесья*. Автореферат диссертации к. и. н. Минск.
- Колошко, Л. К., Зузук, Ф. В. 2008. Турська осушувальна система — одна із перших меліоративних систем України. *Природа Західного Полісся*, 5, с. 41-51.
- Петраускас, А. 2017. Торговий шлях по Прип'яті та його сухопутний аналог. *Середнє Подніпров'я в системі між цивілізаційних контактів між Балтикою і Чорномор'ям*. *Нариси*. Київ: Олег Філюк, с. 177-126.
- Цветова, О. В., Тураєва, О. В., Сидоренко, О. О., Демида, І. А., Слищенко, О. А. 2013. Гідроекологічний стан поверхневих вод басейну р. Західний Буг. *Меліорація і водне господарство*, 100, с. 88-98.
- Шлапак, Л. 2013. Західна експедиція по осушенню боліт на Волинському Поліссі. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XI, с. 262-265.

Essay 5

LUTSEMER — FORGOTTENVOLYNRIVER

Currently, there is practically no evidence about this river, but it was well described by Jan Dlugosz in the 15th century. The medieval-era author indicated that the river Lutsemer flew out of the lake of the same name, and was passing a number of lakes (Tur, Orikhove, Orikhovets, and Ostrivia) and disembogued into Pripyat near the Nevir village. The localization of the above-mentioned lakes is not even in little doubt; all of them have kept their names up to nowadays. Only Lake Ostrivia is now called Volyanske. Comparison of the Dlugosh evidence with the current state of lakes indicates changes in their level during the last five centuries.

The description of the river contains a few interesting historical details. It indicated the connection of the names of the lakes and settlements located on their shores. It is mentioned that special fatty fish «ticks (*klishchi*)» that was found in Svitiaz and the White Lake and possibly could be grigs.

Route reconstruction of the forgotten river allows recreating the natural location of the Main European Ridge in the area of Shatsk Lakeshore. From the point of view of the development of the Baltic-Black Sea relations one can offer possible route of waterway passage from the Pripyat to the Western Bug. It could pass along the river Lutsemer through the lakes of Ostrivia, Orikhovets, Orikhove, Tur to one of the Shatsk lakes — Lutsemer (about 100 km.). And from another lake of the Shatsk group, Luka, along the Kopaivka River, it was possible to go down to the Western Bug (about 30 km). It was also possible to connect Lake Lutsemer with a system of portage through the other lakes (Black, Svitiaz, Pulmo) directly with the Western Bug. Small land areas along that way could be overcome with the help of the portage.

In case of confirmation of the Lutsemer passage one of the routes between the Baltic Sea and the Black Sea, the banks of this river become valuable for the archaeological study. According to the author, one of the intermediate points on the path was the great number of archaeological material about the settlement on the shores of Lake Lutsemer in the natural boundary «Garden (*Sad*)» on the outskirts of the village of Shatsk, Volyn region.

Keywords: Lutsemer, river, lake, canal, ridge, waterway.

Очерк 5

ЗАБЫТАЯ РЕКА ЛЮЦИМЕР

Сейчас память об этой реке практически утрачена, однако она хорошо описана Яном Длугошем в XV в. Средневековый автор указывает, что река Люцемер вытекала из одноименного озера, и, проходя ряд озер (Тур, Орехово, Ореховец, Островье) впадала в Припять вблизи села Невер. Локализация указанных озер сомнений не вызывает, все они сохранили свои названия до наших дней. Только озеро Остривя сейчас называется Волянским. Сравнение показаний Длугоша с современным состоянием озер указывает на изменение их уровня в течение последних пяти веков.

Описание реки содержит и несколько интересных исторических деталей. Так указана связь названий озер и населенных пунктов, расположенных на их берегах. Интересно упоминание особой жирной рыбы «клещей», что водилась в Свитязи и Белом озере и вполне могла быть угрями.

Реконструкция маршрута забытой реки Люцемер позволяет воспроизвести естественное расположение Главного Европейского водораздела в районе Шацкого поозерья. С точки зрения развития балто-черноморских контактов можно предложить один из возможных маршрутов прохождения водного пути от Припяти до Западного Буга. Он мог проходить по реке Люцемер через озера Остривя, Ореховец, Орехово, Тур в одно из Шацких озер — Люцемер (около 100 км).

А из Луки, другого озера Шацкой группы, по реке Копавици можно было спуститься до Западного Буга

(около 30 км). Нельзя исключать и пути из озера Люцемер системой волоков через другие озера (Черное, Свитязь, Пульмо) непосредственно с Западным Бугом. Небольшие сухопутные участки на этом пути могли преодолеваться с помощью волоков.

В случае подтверждения прохождения по Люцемеру одного из маршрутов речного пути между Балтийским и Черным морями берега этой реки становятся перспективными для археологического изучения. Одним из промежуточных пунктов на этом пути, по мнению автора, было известное богатством археологического материала поселение на берегу озера Люцемер в урочище «Сад» на окраине поселка Шацк, Волынской области.

Ключевые слова: Люцемер, река, озеро, канал, водораздел, водный путь.

Одержано 6.04.2018.

ПАНИШКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, проспект Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна, *panishko63@gmail.com*.

PANISHKO Sergey Dmitrovich, candidate of historical sciences, associate professor, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Prospect Voly, 13, Lutsk, 43025, Ukraine, *panishko63@gmail.com*.

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ АКАДЕМІЙ НАУК
МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
КОМІСІЯ ІЗ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

**ДНІПРО — ДАУГАВА — НІМАН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ**

НАРИСИ

Надруковано
в авторській редакції

Комп'ютерна верстка
С. А. Горбаненка

Підписано до друку 2.02.2021.
Формат 60 × 84/8. Гарн. Таймс. Ум.-друк. арк. 12,6.
Обл.-вид. арк. 12,6. Тираж 50 прим.

Інститут археології Національної академії наук України;
04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12;
www.iapanu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 0412-422-106, *email: book_druk@i.ua*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.